

Розділ II ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ЗАКАРПАТТЯ

Н.Макаренко

ЗАКАРПАТТЯ ПІД ТИСКОМ МАДЯРИЗАЦІЇ: 1867–1914 рр.

Історія процесу мадяризації неугорських народів є практично історією національної (внутрішньої) політики Угорщини. Лейтмотивом діяльності вищих урядовців у цій сфері, особливо після так званого австро-угорського дуалізму у 1867 р., коли Угорщина (Magyarország) домоглася державних прав як рівноправна у двоєдиній Австро-Угорщині, стала асиміляція національних меншин країни. Шовіністична політика угорської правлячої верхівки призвела до деформації їх суспільно-політичного, культурного розвитку. У найгіршому становищі опинилися підкарпатські русини*, які не мали за собою своєї держави.

Угорщина докладала значних зусиль для денационалізації Закарпаття. До 1919 р. Закарпаття не було єдиною адміністративною одиницею. Навіть тоді, коли внаслідок адміністративно-політичної реформи 1849 р. Угорщина була поділена на п'ять військових дистриктів і у складі Кошицького дискрипту було виділено «Руський округ» (до якого увійшли Марамороський, Угочанський, Березький та Ужанський комітати та прилеглі райони Земплинського, Шариського, Списького та Абу-Торнянського комітатів з переважачим українським населенням) з центром в Ужгороді, Закарпаття реально не являло собою самоврядного територіально-адміністративного утворення.

Однак, незважаючи на денационалізаційні та політичні зусилля угорців, Закарпаття не було інтегральною частиною Угорщини.

* Згідно з Енциклопедією українознавства «Русин» — назва на визначення людини, належної до руського роду (у латинському перекладі Rutheni, Ruteni), засвідчена вже в договорах давньоруських князів Олега та Ігоря. На українських землях Австро-Угорщини назва русин утрималася до Першої світової війни, на Закарпатті — до 1944. (Див.: Енциклопедія українознавства. — Львів, 2000. — Т. 7. — С. 2644.)

Завжди, від початку періоду «спільної» історії, який розпочався в XIII ст. і до поч. XX ст., воно мало свій відмінний національний характер. Очевидно, тому угорці намагалися надати Закарпаттю абстрактно-неісторичну позаетнічну назву. Угорці, виходячи з географічного принципу, впродовж 700 років називали Закарпаття і Східну Словаччину Північною чи Верхньою Угорщиною, Верхньою Землею чи просто Верховиною. З кінця XVIII — початку XIX ст. в угорській літературі Закарпаття зрідка з'являлося під назвою Руська Земля, а місцеве населення згадувалось як угорський народ, мадярські русини. Свою етнографічну, історичну назву Закарпаття зберігало лише в працях етнографів, істориків. У працях І.Брадача, А.Юцака населення Закарпаття згадувалося як «руськослов'яни»; «карпаторосами» їх вважали І.Орлай, І.Кеппен, О.Бодяньський. О.Духнович називав місцевих русинів-українців «бескидськими русинами», «підкарпатськими русинами», «крайнянськими русинами» чи «руснаками».

Зазначимо, що всі держави, до складу яких входило Закарпаття до і на початку XX ст.: Австрія, Австро-Угорщина, Угорська буржуазна республіка — визнавали русинську національність, вводили її в державний реєстр при переписах населення. Причини такої «лояльності» полягали в тому, що через національно-політичну незрілість русини не становили небезпеки для австро-угорської корони. Та ситуація докорінно змінилася, коли заявила про себе українська Галичина, за Карпати інтенсивно почало проникати українське слово, на міжнародну арену вийшла Україна, до якої потягнулися русини.

Намагаючись не допустити втрати Закарпаття, Угорщина заговорила про новий народ під Карпатами, угорська пропаганда стала активно поширювати міф про окремих карпаторуський народ. Для цього знайшлися і теоретики, — змадяризовані русини А.Годінка, Ш.Бонкало і Г.Стрипський. Саме ці університетські професори ще до Першої світової війни почали «наукою» обґрунтовувати етнічну культурну і політичну окремішність підкарпатських русинів, пов'язувати їх історично тільки з угорською короною.

Проте в історіографії русинів Закарпаття, як давній (Й.Базилевич, М.Лучкай, І.Дулишкович та інші), так і в українській кінця XIX — першої половини XX ст. (М.Грушевський, І.Крип'якевич, Д.Дорошенко) та найновіший (О.Субтельний, О.Прицак) русини в Угорщині вважалися і вважаються частиною українського народу. Русини-українці жили у Тисо-Дунайській низовині

ще до приходу мадярів (самоназва угорців — *автор*). Лише в другій половині XIII ст., коли кордони Угорського королівства розширилися на північ, до самих Карпат, русинське (українське) населення з угорського боку Карпат увійшло до складу Угорського королівства. Однак українське населення і пізніше переселялося з іншого боку Карпат, з Галичини, на територію вже угорського Закарпаття. Першим таким масовим переселенням українського народу є виїзд з Поділля разом з князем Федором Корятовичем у 40-х р. XIV ст. дружини у складі 40 тис. чоловік, яка зміцнила слов'янське населення Закарпаття фактично українським елементом¹.

Наприкінці XIX — початку XX ст., згідно з результатами переписів 1900 та 1910 рр., на Закарпатті русинську мову вживало, відповідно, 43,4 та 42% населення, угорську — 28,8 та 31%, німецьку — 10,4 та 11%, румунську — 11,2%, словацьку — 5,9 та 4,5%, інші мови близько 3%². Показники етнічної структури городян за мовною ознакою відрізняли від показників сільського населення. Згідно з переписами, близько 60% міських жителів краю розмовляли угорською мовою, 24% — русинською, 11% — німецькою, інші — румунською, словацькою, хорватською, польською мовами³.

Зазначимо, що під час офіційних переписів населення в Австро-Угорщині головним критерієм для визначення етнічної належності було не особисте волевиявлення опитуваного і навіть не рідна мова, а так звана розмовна мова, що, без сумніву, давало змогу представникам влади завищувати питому вагу населення, яке розмовляло угорською мовою на Закарпатті.

Процес мадяризації неугорських народів Австро-Угорщини активізувало рішення угорського парламенту 1843 р., яким на всій території проголошувалася угорська мова державною. Тільки хорватам було дозволено користуватися рідною мовою для внутрішнього вжитку. Навіть цісарський двір у Відні поставився негативно до того, щоб мову двох мільйонів угорців силою закону накинати решті п'яти мільйонам неугорської національності.

Хвиля слов'янофобства, тон якої задавався угорськими офіційними колами, набула сили у другій половині XIX ст. Прем'єр Банфі під оплески парламентарної більшості заявляв: «Легальна держава є мета; але цим питанням зможемо займатися, коли ми вже матимемо запевнену національну державу... Інтерес Мадярщини вимагає створення її найбільш екстремістськими шовіністичними способами... мадяри вже тому не можуть дати місця жодній

іншій мові поряд з власною панівною, що вони придбали цю територію власною кров'ю»⁴.

Найбільш загрозливих форм політика мадяризації набула в освітній галузі. У листопаді 1868 року було видано шкільний закон, який декларував меншинам, що проживають компактно, освіту дітей їхньої рідною мовою, а фактично, через відсутність механізмів впровадження поклав край перспективі існування національних шкіл всіх угорських народів, відкрив шлях до мадяризації населення Угорщини.

Активним курсом на мадяризацію позначився кабінет Коломана Тісо (1875–1890), який вважав що, «мадяри здобули цю державу для мадярів, а не для інших. Тому зверхність і гегемонія мадярів сповна виправдані». У ролі міністра внутрішніх справ він закрив три словацькі гімназії, звинувативши їхніх керівників у проповідванні панславізму. Така ж доля спіткала і єдину на Закарпатті (м. Ужгород) учительську семінарію, в якій до 1879 р. навчання здійснювалося українською мовою.

Поглинання інших національностей стало головним завданням внутрішньої політики уряду Тісо протягом 1880–1890 рр. Законом 1879 р. угорська мова вводилася як обов'язковий предмет у програми всіх народних шкіл, гімназій. Тоді ж було скасовано «рутенську» мову як обов'язкову в народних школах, гімназіях та греко-католицьких школах. У середніх школах тільки релігія викладалася русинською мовою, та й то лише до 1890 року⁵. 1880 рік «відзначився» спробою запровадити латиницю, замість кирилиці. З 1881 року русинську мову не складали на випускних іспитах у школі. З 1883 року угорська мова і література вводилися як обов'язкові предмети в гімназіях і реальних училищах⁶. Наступним кроком став шкільний закон 1890 року, який запроваджував нову систему організації освіти, а саме: народна школа поділялася на елементарну, вищу народну, горожанську. Елементарні народні школи могли бути церковними, державними і приватними. Між церковними і державними школами істотної різниці не було: вони утримувалися за рахунок «шкільного податку», який сплачувало місцеве населення. Вищих народних, горожанських і середніх шкіл з русинською мовою навчання на Закарпатті взагалі не існувало. Такі школи могли бути і були лише державними і тільки з угорською мовою навчання.

Наведемо зведені в таблицю статистичні дані щодо можливостей здобуття освіти в народних школах на Закарпатті наприкінці ХІХ ст.

Національність	Народна школа:		
	Кількість шкіл:	Кількість дітей:	Кількість учнів:
Мадяри	12 784	1 050 79	26 270
Не мадяри	3 712	85 343	5 547

Таблиця показує, що угорське населення, порівняно з неугорським, майже однакове за кількістю, а мало у своєму розпорядженні в матірній мові у три з половиною рази більше шкіл і майже в п'ять разів більше учнів⁷.

Ескалація процесу мадяризації відбулася після видання нового шкільного закону 1893 року. Так званий «закон Аппонія» передбачав переведення на угорську мову навчання всі школи, в яких не менше 20% дітей вважало угорську рідною мовою. Як наслідок, з кінця XIX ст. сотні русинських народних шкіл, які утримувалися коштами місцевих громад, перетворювалися на так звані змішані двомовні (утраквістичні) школи, в яких все навчання проводилося угорською мовою і за угорськими підручниками, а рідна мова викладалась як окремий предмет. Водночас кількість годин викладання угорської мови постійно збільшувалися. Так, у 1879 р. — 2 год. на тиждень, у 1902 р. — 8,5 год., у 1907 — 13 год⁸.

Політика мадяризації мала катастрофічні наслідки для русинів у освітній галузі, про що свідчать такі дані⁹:

Школи за мовою навчання	Кількість по роках								
	1874	1877	1882	1887	1892	1897	1902	1907	1912
Русинські	571	491	349	273	186	193	74	23	—
Змішані	—	—	246	296	262	263	306	107	61

Отже, з 1874 по 1907 рр. кількість русинських шкіл у Закарпатті скоротилася з 571 до 23. Планова ліквідація русинських шкіл на Закарпатті завершилася в 1912 р., коли були закриті 23 останні русинські школи, а через декілька років там залишилася лише 61 так звана змішана школа. Невдовзі і вони в більшості були ліквідовані, і на 1914 рік залишилося тільки 34 русино-угорські школи на всю територію Закарпаття. Таким чином, систематичне нищення шкільництва мадярським урядом було таке досконале, що на початку Першої світової війни Закарпаття не мало жодної, навіть народної школи, русинською мовою.

Одним з результатів шкільної політики Угорщини стало скорочення кількості дітей, які зберігали русинську тотожність. Так, якщо у 1866 р. русинами вважали себе 286 учнів гімназій та реальних

училищ, то в 1871 таких було — 130, а на початку ХХ ст. — лише 100. У шести русинських комітатах в 1910 р. з 508 греко-католицьких священиків називали себе русинами тільки 72, а з 831 вчителів народних шкіл — 97. В даному разі визнання угорської національності означало можливість зберегти посаду. Дані переписів 1900 та 1910 рр. щодо національного складу населення Закарпаття (за релігійною належністю) також дають нам змогу простежити сумний процес втрати частиною русинського населення національної належності. Якщо у 1900 р. греко-католиками назвала себе 460431 особа, але при цьому українцями вважали себе 327392 особи, тобто 72,1%, то вже через 10 років таких було вже 68,8%. Тобто третина українсько-русинського населення втратила національну тотожність.

Шкільництво інших неугорських народів Закарпаття перебувало в край складному стані. У 1894–1895 рр. в Марамороші (де проживала основна кількість румун Закарпаття), працювало 154 школи, серед яких було: русино-угорських 62, румунських 29, угорських 57, русино-румунських 3, русинських 3, інших 3. На початок Першої світової війни всі румунські школи були закриті. Таким чином, 89 тис. русинів Марамороша були позбавлені права на освіту своїх дітей у національних школах¹⁰.

Не кращим чином розвивалося шкільництво німецької меншини: на початок ХХ ст. німецькі школи охоплювали тільки 10,8% дітей. Майже 70% учнів народних шкіл не вміли ані писати, ані читати рідною мовою. 90% молодих німців не могли написати батькам листа німецькою. Взагалі німці в Угорщині не мали ані фахових, ані середніх, ані високих шкіл. Лише в Будапешті функціонувала одна німецька гімназія, але тільки для емігрантів з Німеччини¹¹.

Словацьких шкіл на Закарпатті також не було. Понад 38 тис. словаків навчалися грамоти рідною мовою у 53 угорських школах (з них — 7 державних, 4 католицьких, а 42 євангелістських). 9 тис. 417 дітей ходило до шкіл, де вивчали словацьку мову як предмет¹².

Нищення народної освіти здійснювалося і в іншій спосіб. Так, газета Угорського Міністерства освіти для народних учителів, яка з 1868–1873 рр. виходила сімома мовами народів Угорщини (у т.ч. й русинською), з 1874 р. стала друкуватися лише угорською¹³.

Усі національні товариства були позбавлені права на існування. Згідно з законом 1868 р. «всі громадяни Угорщини утворюють одну єдину малярську націю і кожен громадянин, до якої нації він би не належав, автоматично стає її членом»¹⁴. Крім того, офіційні

представники угорського уряду, як, наприклад, Альберт Аппоній (міністр шкільництва, 1906–1910), наголошував, що індивідуально кожний громадянин має рівні права перед законом, але національності, як такі, не мають легального статусу в межах одної та неподільної політичної мадярської нації.

Зазначимо, що підкарпаторусинські «будителі» переважно літературно-просвітницькими засобами намагалися протистояти активній угорській національній та мовній експансії, зберегти ідентичність та самобутність місцевого слов'янського населення. Ці люди намагалися сформулювати систему ідей, кінцевою метою якої була етнічна, духовна і, частково, політична самоідентифікація русинського населення.

Видатні діячі національно-визвольного відродження підкарпатських русинів на чолі з А.Добрянським розробили кілька варіантів національно-культурної автономії «Руського воеводства» чи «Руського коронного краю» в рамках Австрійської імперії. Ними ставилися вимоги: 1) визнати русинів як окрему політичну народність; 2) здійснювати адміністративний поділ за етнографічним принципом; 3) заснувати руські народні школи, гімназії, академію; 4) усунути з русинських округів тих урядників, які не володіють русинською мовою; 5) видавати русинські газети, забезпечити свободу друку кирилицею; 6) в русинських полках поставити русинських офіцерів і капеланів¹⁵. Проте відчутних наслідків їхня діяльність не мала.

Нестерпне соціально-економічне становище та посиленна денационалізація, що мали місце з останньої третини XIX ст., стали основною причиною масової еміграції із Закарпаття. За різними підрахунками, з 1870 по 1913 р. з русинського Підкарпаття емігрувало близько 210 тис. чоловік, тобто третина працездатного населення. За даними угорської статистики, національний стан еміграції з Угорщини був такий: мадяри — 29%, карпатські українці — 43% словаки — 24%, німці — 5%¹⁶.

Про хід еміграції русинського населення з чотирьох комітатів Закарпаття у 1908–1913 рр. свідчать дані угорської статистики¹⁷:

Роки	Комітати			
	Ужанський	Угочанський	Березький	Марамороський
1	2	3	4	5
1908	4408	1163	3385	2229
1909	11118	4481	11010	8877

Продовження табл.

1	2	3	4	5
1910	8101	3376	7731	5529
1911	6613	1184	4418	1172
1912	7738	4498	7771	5562
1913	8805	4462	6611	1170

Починаючи з кінця ХХ століття і до Першої світової війни Угорщини залишило близько 720 тис. словаків, тобто майже четверта частина¹⁸. За іншими підрахунками у 1900 і 1910 роках у межах Угорщини проживало, відповідно, 11,9 та 10,7% словаків і 2,7 та 2,5% русинів, які в загальній кількості емігрантів в Америку та інші світи становили 23 та 19% (словаки) і 3,8 та 3,9% (русини), займаючи рекордне місце серед тих народів, що виїздили із Закарпаття¹⁹.

Зазначимо, що ці дані значно применшені. Вони охоплювали лише тих, хто емігрував законно, з дозволу уряду. Але «нелегальна міграція» часом досягала масштабів легальної, а то й перевищувала їх. Так, у 1912 р. через Гамбург виїхало з Австро-Угорщини 15624 особи за офіційним дозволом і 13933 без дозволу²⁰.

Дискримінаційна національна політика угорського уряду знайшла своє вираження і в галузі самоврядування. Правляча верхівка не допускала неугорців на провідні посади в державі та всіляко обмежувала їхню участь у парламенті. Угорці переважали в жупних зборах навіть тих комітетів, де вони не становили і однієї сої населення.

Виборча система в Угорщині обмежувала національні та політичні права всіх національностей, так само, як і власного народу. Так звана «нація» в Угорщині становила заледве 6% дорослого населення. Виборчий закон 1874 р., який з певними змінами був правочинний аж до Першої світової війни, не допускав до виборів службовців, ремісників, робітників, іншими словами, виключав більшість категорій населення Угорщини з політичного життя. Що вже тоді говорити про неугорське населення. У 1914 р. на 413 місць до парламенту від інших національностей Угорщини було обрано лише 6 депутатів. Два з половиною мільйони угорських румунів були представлені в парламенті одним єдиним депутатом. Німецький посол в угорському парламенті, колишній мадярський міністр меншин проф. Блейер, публічно заявив, що «мадяри нищать німецьку меншину»²¹.

Надзвичайно важливу роль у питанні збереження національної ідентичності в усі періоди на Закарпатті відігравала релігія.

Як уже зазначалося, абсолютну більшість населення Закарпаття становили греко-католики, в середньому 61% усіх жителів краю (у Марамороському комітаті греко-католики становили понад 71% від усіх жителів, в Угочанському — близько 63%)²². Таким чином, греко-католицька церква була єдиним національним бастионом, який уряд Угорщини також всіляко намагався знищити.

Мадяризація греко-католиків мала місце на території всього Закарпаття, однак особливої активності цей процес набув, як свідчать дані перепису 1900 року, в Угочанському комітаті. Підрахунки показують, що у 14 селах комітату проживало 7443 греко-католиків, з них лише 1755 вважали себе русинами (українцями). Це означає, що на 1900 рік 76,4% україно-русинського населення комітату вже було змадяризовано²³. Подібне простежується і вздовж русино-угорського кордону в Березькому і Ужанському комітатах.

Водночас, мадяризація привела до появи у північно-східній Угорщині та на півдні Закарпаття угорців греко-католиків. Цей процес набув такого формату, що у 1912 році була навіть створена Гайдудорозька греко-католицька єпархія, до якої належали угорці східного обряду, нащадки змадяризованих українців. У складі Угорщини в 1930 р. нараховувалось 201 тис. таких угорців греко-католиків²⁴.

Не оминули мадяризації і церковні школи. В 1905 р. Аппоній вніс до парламенту законопроект, за яким усіх учителів церковних шкіл слід було вважати державними урядовцями. Підвищеною платнею та преміями держава спонукала церковних учителів працювати на нищення власного народу. Цій меті слугувала і заборона використовувати кирилицю для написання церковних книг. Під час Першої світової війни, коли вступили в дію воєнні закони, рішенням Міністерства шкільництва в Будапешті у 1916 р. кирилиця була заборонена навіть у науці історія релігії.

Мадяризації допомагали ті руські греко-католицькі священники, які орієнтували свою паству на Будапешт. Пряшевський єпископ Новак заборонив вживання руського письма у всіх школах своєї дієцезії вже в 1914/15 навчальному році. Одночасно було припинене друкування кирилицею всіх молитовних і літургічних книг. Роком пізніше і Мукачівська дієцезія змушена була проводити в життя ті самі нововведення.

Активно використовуючи ідеологеми п'ятої колони, уряд виділяв кошти найманім священникам для пропаганди мадярської культури і нищення національних культур. Так, у липні 1909 року

було виділено А.Волошину, священику Мукачівського єпископства, редактору газети «Наука» 1200 крон на рік. Цільовим призначенням цих грошей вказувалося «за допомогою газети «Наука» ... наша держава може виграти в розпочатій роботі проти поширення слов'янства на Закарпатті!». Після одержаної допомоги Волошин підписав зобов'язання, в якому говориться, що він завжди буде писати згідно з національною лінією Угорської держави: торкаючись питання про народ Закарпаття, про його національність завжди писатиме «наш угорський народ», «наша угорська національність».

Угорська влада активно нав'язувала суспільству думку про те, що в Угорщині немає інших національностей, окрім мадярської. В 1916 р. за спонукою Австрії в Будапешті почав виходити часопис «Україна». «Рішуче й раз назавжди проголошуємо» — підкреслювалося в часописі — «що в Угорщині українці ніколи не були, ані тепер їх нема. Той народ, що живе в північно-східних жупах і який ми називаємо русинами, протягом століть злився з мадярами, а його інтелігенція вже цілком мадярська і то не лише мовою, але й національним почуттям. Піддані пишуть свої листи мадярським письмом».

Проте за першим переписом населення Чехословаччини 1921 року на Підкарпатській Русі (без русинської території, що відійшла до Словаччини) проживало 320648 русинів, 102998 угорців, 82324 євреїв, 19298 чехів і словаків, 13816 румунів, 1157 представників інших національностей.

Підсумовуючи, зазначимо, що в другій половині XIX — першому десятиріччі XX ст. народи, що належали до Австро-Угорщини, зазнали зневаги та заперечення своїх природних національних прав. Це зумовлювалося національним шовінізмом, яким керувалася Угорщина у відносинах з підпорядкованими їй народами. Політика мадяризації виключала будь-яку можливість культурного співжиття мадярів з іншими народами держави.

Загалом політика мадяризації здійснювалася урядом за такими напрямками: 1) заборона національного шкільництва, національних товариств; 2) змадярщення національної церкви; 3) заборона національних партій; 4) заборона національної преси; 5) заміна рідних імен, що пропагувалося спеціальним товариством у школах; 6) заміна географічних русинських, німецьких і словацьких назв.

Тяжкий соціальний гніт та мадяризація русинів, словаків, румунів, німців, інших неугорських народів Угорщини призвів до

уповільнення процесу їх національного розвитку та формування національних політичних еліт, низького рівня соціальної стратифікації, занепаду національно-культурного життя.

Мадяризація та політичні чинники спричинили скорочення україно-русинської етнографічної зони. Якщо на початку XIX ст. вона становила близько 22,3 тис. км. кв. (Марамороський, Угоцький, Березький, Ужанський комітати — 17,9 тис. км. кв.; та близько 4,4 тис. км. кв. прикордонних україно-русинських етнічних територій Земплинського, Шариського, Списького та Абу-Торнянського комітатів) то на 1919 р. українські землі Закарпаття скоротилися до 15,6 тис. км. кв. і втратили цілісність (11,4 тис. км. кв. у — Карпатській Україні, 3,5 тис. км. кв. — у Східній Словаччині та 700 км. кв. — на території у складі Румунії)²⁵.

¹ Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у XX ст. — Ужгород, 1992. — С. 6.

² Підраховано за матеріалами: *Неточаєв В.І.* Територія, населення, міста Закарпаття в кінці XIX — на початку XX ст. // Доповіді та повідомлення Уж ДУ. Серія історична. — №4. — Ужгород, 1960. — С.114–118.

³ Там само.

⁴ Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис. — Нью-Йорк, 1992. — С. 92.

⁵ Хичій О.Ф. З історії шкільництва на Закарпатті. З XVIII ст. до возз'єднання його з Радянською Україною // Наукові записки Ужгородського державного університету. Т. ХХІХ. Історія Закарпаття. — Ужгород, 1957. — С. 339.

⁶ Державний архів Закарпатської області. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1087. — Арк. 3–4.

⁷ Шандор В. Назв. праця. — С. 95.

⁸ Марина В.В. Румуни Закарпаття. Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. — Ужгород, 1995. — С.76.

⁹ Неточаєв В.І. Закарпаття напередодні Першої світової війни // Наукові записки Ужгородського державного університету. Т. ХХІХ. Історія Закарпаття. — Ужгород. — 1957. — С. 124.

¹⁰ Там само. — С. 77–78.

¹¹ Таньчак. Між Мадярщиною, Польшею й Чехословаччиною. — Ужгород, 1936. — С. 44–45.

¹² Там само. — С. 45

¹³ Марина В.В. Назв. праця. — С. 76.

¹⁴ Шандор В. Назв. праця. — С. 99.

¹⁵ Там само. — С. 95.

¹⁶ Нариси історії Закарпаття у 2-х т. — Ужгород, 1994. — Т. І. — С. 336.

¹⁷ Підраховано за: Науковий збірник т-ва «Просвіта», річник XIII–XIV. — Ужгород, 1938. — С. 25–26.

¹⁸ *Неточаєв В.І.* Закарпаття напередодні Першої світової війни. — С. 119.

¹⁹ *Ванат Іван.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша. 1918–1938. — Братислава — Пряшів, 1979. — С. 155.

²⁰ *Неточаєв В.І.* Закарпаття напередодні Першої світової війни. — С. 124.

²¹ *Лебович М.* Венгрия накануне буржуазно-демократической революции 1918 г. // Наукові записки Львівського держуніверситету. — Т. XXV. — Львів, 1954. — С. 123.

²² Підраховано за матеріалами: *Неточаєв В.І.* Територія, населення, міста Закарпаття в кінці XIX — на початку XX ст. — С. 114–118.

²³ *Лавер О.* П'ять хлібин Угочі // Карпатський край. — Ужгород, 1993. — №9–11. — С. 33–34.

²⁴ Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 338; Т. 2. — С. 432.

²⁵ Там само. — Т.2. — С. 715.